

פרידריך ניטשה כברסלבר

מסע אל קצה הרומנטיקה

נדב שרוב

לפני כמאתיים שנה, בשנת 1810, הלך לעולמו רבי נחמן מברסלב, שמת משחפת בשנתו השלושים ושמונה. בשנות חייו נחלה תנועת ההשכלה, אשר הניפה את דגל הרציונליות וקראה ליישומם של עקרונות התבונה בחיי הפרט והחברה, את ניצחונותיה הפוליטיים הראשונים: ייסוד ארצות הברית, המהפכה הצרפתית וזליגתם של רעיונות המדע החדשים אל תחום השיח הציבורי. כד בכד החלה להתפתח גם תנועת נגד, הרומנטיקה. הרומנטיקנים יצאו בחריפות כנגד הרעיונות הבסיסיים של ההשכלה, והניחו את המסד הרעיוני לתנועות הלאומיות והשמרניות של המאה התשע-עשרה.

רבי נחמן כמעט שלא נחשף לכל המאבק הזה. הוא התגורר בפינה נידחת וחשוכה של אירופה, באוקראינה. הוא לא ראה מימיו לא רכבת ולא אוניית קיטור, לא קרא את ניוטון ואת הובס וכנראה גם לא את תורותיהם של מנדלסון, ויזל ויהודים אחרים שהושפעו מן הנאורות האירופית. ובכל זאת, משהו הסתנן. מפגישותיו - בלמברג, באומן ובעוד מקומות - עם כאלו שנחשבו אז, בעיירות הנידחות של אוקראינה, ל"נאורים" - בעלי בתים אוטודידקטים שנחשפו, מכלי שלישי ורביעי, לשמועות מרוחקות על האופנות האינטלקטואליות - הוא הצליח לגבש לעצמו תמונה מרשימה של המצב הרוחני המתהווה.¹ כממשיך המסורת החסידית וכנכדו של הבעל שם טוב

פרופ' נדב שרוב
הוא מרצה
וחוקר במחלקה
לפיסיקה של
אוניברסיטת
בריאילן

1 מובאות מספרי רבי נחמן, שיצאו במהדורות רבות, ניתנות כאן לפי הסימן; בדומה לכך, המובאות מכתביו של ניטשה (הציטטות הן מתרגומו של ישראל אלדר) ניתנות לפי מספר האפריזום. בהכנת מאמר זה נסתייעתי רבות בשיחות עם אשתי, תמר, ובדיונים עם חיים טורקל ורדיוויד קסלר. גרסה ארוכה של מאמר זה, ובה השוואה עם משנתו המיסטית-הרמוניסטית של הרב קוק וריון בוטיבים שונים כמו היחס למוטיקה ולפעולה החופשית, התזה של אינסופיות הרצון ומושג הזמן,

שייך עצמו רבי נחמן, בצורה חדה מאוד, לקוטב הרחוק של מה שהחל להתגבש אז
בברלין וביינה (Jena) בתור התנועה הרומנטית.

שישים שנה לאחר פטירתו של רבי נחמן, בשנת 1870, החל מומחה צעיר לפילולוגיה
יוונית בשם פרידריך ניטשה לכתוב את ספרו הראשון, הולדת הטרגדיה מרוחה של
המוסיקה. הגותו של ניטשה, שהיא מעין שיא של החשיבה הרומנטית וגם חורגת
אל מעבר לה, נודעת ברבים כפילוסופיה אנטי־דתית קיצונית. אמרתו המפורסמת
ביותר של ניטשה היא זו הגורסת כי Gott ist tot, כלומר ההכרזה על מותו של האל.
האיש היה גם גזען ולאומן גרמני, והתכונות הללו, בשילוב ההטפות הרומנטיות שלו
לחיים של גדולה, להקרבה ול"הליכה עד הסוף", הפכו אותו ליקירן של התנועות
הפשיסטיות באירופה, ובפרט של הנאצים. בהמשך דברינו אמנם ניגע בהשלכות האלו
של הפילוסופיה שהציע, אך אין זה עיקר הדיון שבכוונתי לפתח.

במאמר זה ברצוני להאיר את ההקבלה הרבה בין תורותיהם של ניטשה ושל רבי
נחמן בתחום של ביקורת המודרניות וכן בתפיסותיהם הבסיסיות לגבי היחס שבין
האדם למה שמעבר לו ולחברה הסובבת אותו.

כמובן, יש גם שוני גדול בין האישים ובין דרך
החיים שהציע כל אחד מהם לאדם; בכל זאת
ראוי להכיר בנקודת המוצא המשותפת שלהם
ובחפיפה המסוימת שיש בין מסקנותיהם.

כאשר אני מדבר על ביקורת המודרניות,
כוונתי בעיקר לנקודה בסיסית אחת: רבי נחמן
וניטשה סבורים כי השילוב בין אורח החיים
המודרני והתפשטות החשיבה האנליטית
המקובלת במדעי הטבע יוצר מצב חדש שבו חיי
הרוח של האדם, או לפחות האספקטים המרכזיים

שלהם ובעיקר החיים הדתיים, נידונו לכליה. נקודת המוצא של שניהם היא אישיותם
הפרטית, אישיות רומנטית, רוחנית, מחפשת. כמו ראשוני התנועה הרומנטית בגרמניה
הם חשו מאוימים מפרוץ המודרנה, אך שלא כמוהם, שני ההוגים שאנו עוסקים בהם
סירבו לקבל את התשובה הבסיסית שהציעו הרומנטיקנים האחרים.

הפתרון שהחל להתגבש אז, והיום מקובל כמושכל ראשון, הוא ההפרדה בין חיי
הנפש הפרטיים של האדם לחייו כחלק מן הציבור. "היה יהודי באוהלך ואדם בצאתך",
הציע מנדלסון, ובימינו הצעה זו הפכה לפלטפורמה הכללית שעליה נשען היחס
בין הפרט לכלל. את צורכי נשמתך - בין שאתה רוצה להניח תפילין ובין שתרצה
לחוות סדנת ויפאסנה - אתה מוזמן לספק בתוך ביתך, בפעולות הנעשות בהסכמה
בין אנשים בוגרים, ובעיקר בלא להזיק לרעך שגם לו זכויות זהות. עקרון הסובלנות
הדתית וההפרדה בין דת למדינה קובעים כי ברשות הרבים שולט השיח הרציונלי,
מפני שעקרונות רוחניים אינם מאפשרים פשרות וחיים משותפים.

רבי נחמן וניטשה טענו בתוקף שפתרון זה איננו פתרון יציב, מפני שהמודרניות
מחלחלת מחיי הכלל אל חיי הפרט ועתידה להשמיד את השאיפה הטרנסצנדנטלית

של האדם. לכן הם נדחפו לעמדה השוללת את החיים המודרניים מכול וכול, ובאופן היותר עמוק את הרציונליות ואפילו את מדעי הטבע. הפתרונות שהם מציעים מבטאים יותר מאשר רומנטיקה משולחת רסן, לא־רציונלית. כאן כבר מדובר ברומנטיקה אנטי־רציונלית, בתורה השוללת חלקים נרחבים מן הכוח השכלי שבאדם, ודווקא את אותם חלקים אשר הוגי דעות בימים עברו – כמו הרמב"ם – ראו בהם את "צורת האדם", את כוחות הנפש המרכזיים בכלל ובעבודת הבורא בפרט.

עמדות אלו, על אף המוזרות שאדם מן היישוב מוצא בהן במבט ראשון, השפיעו השפעה מכרעת על התרבות, האמנות והפוליטיקה במאה השנים האחרונות. גם בישראל של היום רעיונותיו של רבי נחמן זוכים לקהל אוהדים וחסידים ההולך וגדל. הרלוונטיות של הדיון שננסה לפתח בשורות הבאות, ושנחזור אליו בפסקאות הסיום של מאמר זה, גדולה היום יותר מאשר אי פעם.

לפני זמן לא רב נתגלע פולמוס בין נעה ירון־דיין, חוזרת בתשובה מן הזרם הברסלבי העושה נפשות לתורתה בציבור הדתי־לאומי, ובין ד"ר ברוך כהנא, פסיכולוג מגוש עציון וחוקר מחשבת ישראל. כהנא ביקר את ספרה המצליח של ירון, מקימי, וטען כי משנת ברסלב שמפיצה ירון פירושה ייאוש מן הפרויקט הדתי־לאומי של שילוב הקודש והחול. בביקורתו הציג כהנא ציטוטים מספר חיי מוהר"ן המתארים איך נטש רבי נחמן מברסלב את משפחתו כשנסע לארץ ישראל, ואיך ציווה על אשתו ובנותיו להתפרנס מעבודה כמשרתות ומן הצדקה עד שישוב, ולא התרשם כלל מבכיותיהן. ציטוטים מבהילים עוד יותר הביא כהנא מן הספר שמע ישראל שבו מספר רבי ישראל אודסר, "הסבא" ומייסד כת הננחים בברסלב, מדוע מת בנו ברעב:

אני עשיתי נדר לא לעבוד ואני הייתי יושב וכותב... כמה הייתי אכזרי! האבא שלי היה לו הגיהנם בזה העולם, הוא היה עיוור בשתי עיניו ועני כזה ובשפלות כזה, ואני הייתי בבית כזה, ויש לי נסים, איך נשארתי בחיים בעניות כזה... אני מתביש לספר הכל, אבל האמת הוא ככה... אני עכשיו מצחק, אני בכיתי. ילד אחד, ילד קטן... הוא מת מרעב! הוא נעשה נפוח, הוא מת... ילד אחד בן שנה, הילד הראשון שלי הוא היה גיבור. הוא נפטר מרעב. כמה בכיות הוא בכה: "לחם, לחם, לחם!"²

אין ספק כי כהנא צודק בטענתו ולפיה חסידות ברסלב, למרות הפנים המאירות שהיא מראה כלפי חוץ, למרות הדגשים על השמחה, הרוחניות השופעת, השימוש במוסיקה ובריקודים, מכילה גרעין אידאולוגי נוקשה, בז לעולם ולקדמה, תובע קורבנות, טרגי. כפי שנראה בהמשך זוהי נקודה בסיסית במשנתו של רבי נחמן, ואת הנקודה הזאת גילה באופן בלתי תלוי, שבעים שנה לאחר פטירתו של רבי נחמן, אחד מן הפילוסופים המשפיעים ביותר של הזמן החדש.

קלסי, רומנטי ומה שביניהם

התגבשות המודרנה, באירופה של המאה השמונה־עשרה וראשית המאה התשע־עשרה, עמדה בסימן מאבק איתנים בין שתי תנועות רוחניות, הקלסית והרומנטית. אין להבין את האקלים האינטלקטואלי באירופה של אז, כמו גם את שיח הערכים המשמש אותנו

2 מתוך שמע ישראל, דברי רבי ישראל אודסר מקלטות שהוקלטו בחייו, ירושלים תש"ס, עמ' רכב, רנח.

כיום, ללא התייחסות למורשתן של שתי תנועות גדולות אלו. כמה אפיונים בסיסיים ניתנים כאן בתור הקדמה, והדוגמאות לקוחות בעיקר מהרצאותיו של ישעיה ברלין³ ומספרו של אלאן בלום.⁴

המוקד של החשיבה הקלסית הוא מושג האמת. ההנחה היא שיש אמת לגבי כל שאלה: אמת על טבע המציאות, אמת על איך אדם צריך להתנהג, אופן נכון שבו יש לצייר ציור או לכתוב ספר, השיטה הטובה ביותר לנהל מדינה או להסדיר את היחסים בתוך המשפחה. יכול להיות שאין אנו יודעים את האמת, אבל אולי נצליח להגיע אליה בעתיד. אם לא בדרך השכל, אז אולי על ידי התגלות. האמת היא אחת, ובהיותה אחת נשללת, לוגית, אפשרות קיומן של סתירות. מהו שיעור המס האופטימלי במדינת ישראל כיום? לא ידוע, אבל יש מספר כזה. האם על המדינה לספק שירותי רפואה חינם אין כסף? גם לשאלה הזאת יש תשובה. יתר על כן, התשובות האלו אינן יכולות להיות סותרות, כלומר לא ייתכן שנחליט כי במדינת ישראל תהיה רפואה חינם אבל שיעור המס יהיה כזה שלא יאפשר רפואה חינם. האמת הגדולה מתחלקת לפרטים שאינם יכולים לסתור זה את זה.

איך מוצאים את האמת? במשך דורות רבים אנשים חיפשו אחריה בהתגלות, במסורת, בסמכות, בעבר, אבל התקופה המודרנית מתאפיינת בטענה שלפיה את האמת מוצאים בשיטה הרציונלית, באמצעות הפעלת התבונה וכושר הניתוח, פחות או יותר לפי הדוגמה שהציבו מדעי הטבע. דמות קלסית "טהורה" היא דמותו של מדען הטבע, ובפרט הפרופסור המפוזר שאין לו בעולמו אלא חברות הטרנספורמציה של מרחבי הילברט עקומים.

מוקד החשיבה הרומנטית, לעומת זאת, הוא מושג האותנטיות, או הנאמנות לזהות העצמית. הרומנטיקה היא בראש ובראשונה מרד האמנים נגד החשיבה הקלסית. אין

"ציור נכון", טענו הוגי הרומנטיקה, וגם לא שיטה נכונה לכתוב ספר או לאהוב אישה. מה שחשוב הוא שהאדם יבטא את הכוחות הגנוזים בו. להיות חיים עזים, להתגרות בסיכון, לבטא את הכוחות הפנימיים - זו המטרה העליונה העומדת בפני כל אדם, ומי שאינו עומד בה, מי שחי לפי תכתיבי החברה, הולך לעבודה ו"דופק כרטיס" בזמן, מבלה את ימיו באיזון חשבון הבנק ויוצא לחופשה שבוע בשנה - אדם כזה הוא בורגני מעורר סלידה, שאינו שווה התייחסות. הדמות הרומנטית הטיפוסית היא האמן המשוגע, בטהובן בעליית הגג: הוא עני,

הוא חולה, איש אינו מתחשב בו או דואג לו, הוא בכלל חירש ואינו שומע את המוסיקה שלו, אבל הוא עושה בשארית כוחותיו ומתוך הקדשה עצמית מלאה את מה שהוא יודע לעשות, ובזה הוא גאון. הוצאת כל כוחות האדם אל הפועל באופן העמוק והשלם יותר - זה הרעיון המרכזי של הרומנטיקה.

**הדמות הרומנטית
הטיפוסית היא האמן
המשוגע, הוא עני, הוא
חולה, איש אינו מתחשב בו
או דואג לו, אבל הוא עושה
בשארית כוחותיו ומתוך
הקדשה עצמית מלאה את
מה שהוא יודע לעשות,
ובזה הוא גאון**

3 ישעיהו ברלין, שורשי הרומנטיקה, תל אביב תשס"א.
4 אלאן בלום, דלדולה של הרוח באמריקה, תל אביב תש"ן.

לא מדובר בוויכוח חדש. בדת היהודית קיים זה דורות רבים מתח בין חשיבה רבנית קלאסית, המתמקדת ב"חובות האיברים", חשיבה המעמידה את המעשה לפני הדיבור והמחשבה, ובין תפיסת החסידים והמקובלים הרומנטית, שבה המושג המרכזי הוא מצבו הרוחני של האדם, מידת קרבת האלוה שזכה לה, תפיסה שמבחינתה המחשבה, שהיא הרבה יותר מהותית לאדם, נמצאת מעל הדיבור והמעשה. מתחים דומים אפשר למצוא גם בדתות אחרות (סופים מול מוסלמים אורתודוקסים, קתולים מול פרוטסטנטים).

התקופה המודרנית הביאה לשינוי רדיקלי בשני הצירים של העימות הזה. ראשית, שני הצדדים עברו חילון, לכן הוויכוח המרכזי הוסט משאלת הקיום הנכון של רצון האל ועבר אל שאלות הטבע, האדם והחברה. חשוב מכך: הצד הקלאסי שינה באופן רדיקלי את הטקטיקה שלו. במקום לחפש את האמת בהתגלות, בפרשנות של כתבים קדושים או בדברי הקדמונים הציגו הקלטיקנים מכשיר חדש ונורא-הוד: התבונה, או ליתר דיוק, השילוב בין החשיבה המנתחת, האנליטית, מבית מדרשם של סוקרטס ואפלטון עם המתודה האמפירית-מתמטית של מדע הטבע שהציעו אנשים כמו גלילאו ודקארט. בתחום מדעי הטבע התברר עד מהרה כי מדובר בקלף מנצח: ניוטון וההולכים בעקבותיו הצליחו, תוך שימוש במספר קטן להפליא של הנחות, להציג הסבר משיעי רצון ומאוחד לתנועתם של הכוכבים ממעל ושל קליעי פגזים מתחת, לסלק תלי תלים של פלפולים סכולסטיים מימי הביניים אל פח האשפה, ולתת תמונה מכנית קוהרנטית של המציאות שאפשרה בתוך זמן קצר התפתחויות טכנולוגיות מפליאות.

זו גם הסיבה שבגללה היו הרומנטיקנים הצד החלש בנקודת ההתחלה. פריצת המודרנה התאפיינה בסברה שלפיה הצלחנו לגלות את המתודה להגיע אל האמת, ולא נותר אלא ליישם אותה, לא רק במדעי הטבע אלא גם במדעי האדם, בפוליטיקה, ואף באמנות ובספרות. כשם שיש מהנדס מכונות, המיישם את חוקי הפיסיקה בתחום שימושי ספציפי, כך, סברו אז אנשים, אפשר לגלות את חוקי הסוציולוגיה והאסתטיקה ולהחליף את הפוליטיקאים במהנדסי ניהול הציבור ואת האמנים במהנדסי ציור. זה היה סוג החשיבה שקומם את אבות התנועה הרומנטית, אשר טענו בתוקף כי האדם, וכל שכן הצדדים היצירתיים והרגשיים שבו, אינם ניתנים לרדוקציה מכנית מן הסוג הקיים במדעי הטבע. יופיו של הציור, איכותו של ספר, אהבת אם לילדה או מסירות האוהב לחשוקתו - כל אלו אינם סובייקט לשאלות של אמת ושקר אלא של כנות פנימית, אותנטיות וקוהרנטיות עם רגשות אחרים.

התרבות המערבית של היום מכילה תערובת קלאסית ורומנטית, פעמים רבות עד כדי סתירה פנימית. ההערכה של החברה לאידאליסט באשר הוא אידאליסט היא רעיון רומנטי טהור. למה להעריך אדם על היותו בעל מחויבות בלא לתהות למי או למה נתונה המחויבות שלו? קלטיקן אינו מעריך את אויבו על שהוא בעל ערכים, אלא טוען שהערכים הללו הם שליליים ולכן אין מה להתפעל ממי שמחזיק בהם. בעיניו של רומנטיקן, לעומת זאת, אין שאלה כזו של ערכים נכונים יותר או פחות. מי שפועל על פי מהותו הפנימית, אותו יש להעריך. בפועל הרבה אנשים מניחים כדבר המובן מאליה את ההנחה הרומנטית כי מצב הטבע הפראי הוא טבעי לאדם ולכן כל דבר מלאכותי - מצבעי מאכל עד טלפונים סלולריים - הוא פסול וחשוד אוטומטית כמסרטן, ואותם אנשים ממש מגנים בהתלהבות על זכות האישה להפלות מלאכותיות, שלא לדבר על שימוש באמצעי מניעה.

לכסוף נזכיר כי אחד הרכיבים הבסיסיים של אופן החשיבה הרומנטי הוא המאבק המתמיד. אם לי ולך יש סכסוך, הקלטיקן ייטה להניח שהצדק המוחלט נמצא בנקודה כלשהי באמצע. אפילו אם אתה צודק לגמרי, בדרך כלל עדיף להתפשר, בכחינת "אל תהיה צודק, תהיה חכם", מפני שקרב בין הצדדים סביר שיגרום נזק יותר מכל סיטואציה של פשרה. נכון הוא שהאמת איננה סובלנית, וששתיים ועוד שתיים לא יהיו חמש גם אם נרצה מאוד, אבל רוב העימותים האנושיים קשורים, לפחות בחלקם, למצבים שבהם אין ודאות ביחס למושא הוויכוח. במקרים כאלו רלוונטית הצורה שבה הציג קרל פופר את סיסמת היושר האינטלקטואלי הבסיסי בכסיס החקירה המדעית: "אולי אתה צודק ואני טועה, וביחד אולי נגיע אל האמת".

הרומנטיקן רואה דברים אחרת. אם האותנטיות הפנימית היא שם המשחק, אזי הפתרון הסביר היחיד לעימות בינינו הוא הקרב לחיים ולמוות. אולי אני אהרוג אותך ואולי אתה אותי (ואולי שנינו ניהרג), אבל הדבר הגרוע ביותר הוא שנתפשו, מפני שאז שנינו בגרנו באיראליים שלנו. לכן הרומנטיקנים נוטים להעריץ את הטיפוס האנושי המושפע מגיבורי הטרגדיות היווניות; אלו שלא שמעו לעצות הטובות של ידידים, צפצפו על המלכים ועל האלים, ואכן גרמו נזק עצום וסבל מר לעצמם וליקרים להם. איוו עדות עמוקה יש לאותנטיות הפנימית שלך יותר מאשר העובדה שאתה הולך בדרכך גם במחיר הרס עצמי?

ביקורת הרציונליות: מסוקרטס עד החכם והתם

הנקודה שבה אפשר למצוא את המתאם המובהק ביותר בין ניטשה לרבי נחמן היא האנטי-רציונליות שלהם, כמו גם נכונותם להתקיף את יסודות החשיבה הרציונלית ואת מבשריה.

קשה להפריז במידת ההשפעה הכבירה שיש כיום למושג האמת, ובפרט האמת המדעית, ולכלי הניתוח הרציונלי המביאים או האמורים להביא אליה. הצלחותיו הכבירות של מדע הטבע במאות השנים האחרונות, והתועלת העצומה שהביא לחיי הבריות – הדברת מחלות, הכפלת תוחלת החיים, תקשורת, בידור, כלי תחבורה – הביאו לפופולרזציה מדהימה של העקרונות הללו. האוניברסיטאות, שהיו ביסודן סמינרים תאולוגיים, שינו את פניהן והפכו מעין מקדשים למה שכינה רוברט פירסיג⁵ "כנסיית השכל". לכנסייה חדשה זו שני עיקרים חשובים:

- א. יש לרדוף אחר האמת ויהיה מה שיהיה.
 - ב. הדרך להגיע אל האמת היא באמצעות הניתוח האנליטי.
- האם אלו עיקרים נכונים ומוצדקים? נכון, המרוץ אחר האמת כבר סיפק לנו את הפניצילין ואת המנוע, את המחשב ואת הטלוויזיה. האם פירוש הדבר שדיעת האמת היא בהכרח טובה? שוו בנפשכם מצב שבו כימאי כלשהו מגלה תגובה כימית פשוטה מאוד, בנויה על חומרי מוצא נפוצים ביותר, שאחד מתוצריה הוא רעל נורא, שכמויות מזעריות ממנו יכולות להמית בני אדם וקל מאוד לפזרו בלי להשאיר עקבות. במצב כזה לא רק כל טרוריסט, אלא אפילו כל חולה נפש או סתם סוציופאת יוכל לרצוח

5 רוברט פירסיג, זן ואומנות אחזקת האופנוע, תל אביב תשל"ח. בספרו הוא מנסה להציג תורות קיומיות מזרחיות באורה של ביקורת תרבות בעלת מאפיינים ניטשיאניים.

מיליונים ולא תהיה שום אפשרות למנוע הכחדה כמעט מוחלטת של האנושות.⁶ למען האמת, כל ניסוי מדעי חדש – כל ערבוב של שני חומרים שלא ידוע מה הם יוצרים, כל מוטציה שנוצרת בחיידקים וכדומה – הוא סכנה פוטנציאלית שממדיה בלתי ידועים.⁷ אנו, האנשים המודרניים, הצטרפנו ל"כנסיית השכל" בזכות טובות ההנאה שהיא מחלקת, אבל רבי נחמן לא נרתע מלתקוף ישירות את השימוש בתבונה:

כשאדם הולך אחר שכלו וחכמתו יוכל ליפול בטעותים ומכשולות רבים ולבא לידי רעות גדולות ח"ו... עיקר היהדות הוא רק לילך בתמימות ובפשיטות בלי שום חכמות...⁸

עיקר היראה נעשה ע"י התגלות הרצון... היינו ע"י שנתגלה שהכל מתנהג ברצונו יתברך כי הוא יתברך ברא הכל כרצונו בלי שום חיוב כלל... ואין שום חיוב הטבעי כלל... והתגלות הרצון הוא על ידי ימים טובים, כי כל אחד מהימים טובים מכריז וקורא ומגלה את הרצון שהכל מתנהג רק על פי רצונו... כי בכל יו"ט ויו"ט עשה הקב"ה עמנו אותות נוראות שהם היפך הטבע... אך לא כל אחד שומע קול הקריאה הנ"ל של יום טוב, כי יש חיות רעות דורסים וטורפים והם חכמי הטבע, שמראים בחכמתם המוטעית שהכל על פי הטבע וכאילו אין שום רצון ח"ו... והחכמים הללו הם בחינת חיות רעות והם דורסים וטורפים רבים מבני עמנו... וכשהם מתגברים אז קול שאגתם עולה ומתגבר על קול הקריאה של יו"ט שקורא את הרצון, ואזי נשבת שמחת יו"ט ח"ו... וזה בחינת 'שאגו צורריך בקרב מועדיך שמו אותותם אותות' (תהלים ע"ד) ששאגת הצוררים היינו קול החיות הרעות שהם חכמי הטבע נכנס בקרב המועדים... ושואגים בקולם שהכל רק על פי חיוב הטבע ח"ו... וזהו שמו אותותם אותות... שאומרים שהכל על פי חיוב אותות השמים, כפי חיוב הטבע ח"ו...⁹

מה שמוצע כאן הוא תפיסה של העולם כאילוזיה. הקונקרטי והנראה לעין אינו חשוב. האדם אינו צריך לראות מולו שרשרת של סיבות ותוצאות טבעיות אלא להסתכל על העולם כסוג של תאטרון בובות אשר הקדוש ברוך הוא מושך בחוטי. רבי נחמן יודע ומבין כי לא זה מה שנראה לאדם בפועל, אבל הוא מציג כאן סדר עדיפויות נורמטיבי שונה. החיפוש אחר ה"אמת", המדע, ובפרט מדע הטבע, פשוט אינו עומד במקום הראשון בסולם העדיפויות. במקום הזה עומדת עבודת הבורא, התפילה, היכולת לשאוף כלפי מעלה מבחינה רוחנית.¹⁰

6 קורט וונגוט תיאר בספרו עריסת חתול סיטואציה דומה, שבה מדען מגלה סוג חדש של קרח הגורם למים להתמצק בכואו עםם במגע. נפילת חתיכה קטנה של הקרח לים גורמת לקפיאתו ועקב כך לשינויי מזג אוויר ולקץ האנושות.

7 דוגמה לכך היא הניסוי הקלסי של האן ושטרסמן שהפציצו אורניום גולמי בניורטונים והראו התמרת יסודות כימיים בפעם הראשונה. למרבית המזל אורניום טבעי מכיל רק 0.7 אחוז מן האיזוטופ הבקיע 235 כך שלא הייתה סכנה של הפעלת תגובת שרשרת גרעינית. אבל כל זה לא היה ידוע להאן ולשטרסמן, שלא היו מודעים לאפשרות של ביקוע הגרעין, לא כל שכן לרעיון תגובת השרשרת.

8 ליקוטי מוהר"ן, תנינא, יב.

9 שם, תנינא, ד.

10 הדיון במושג ה"אמת" בהקשר זה מחייב הסבר קצר. אין משמעות, וגם אין טעם, בדיון על זניחת מושג האמת כשלעצמו. המשפט "אני מתעלם מן האמת" אינו יכול להיות תיאור אמיתי של אופן החשיבה שלי שהרי אז הוא יוביל לסתירה פנימית. מה שניטשה רובי נחמן שוללים אינו הקונספט של אמת אלא עקרונות בסיסיים ומקובלים של אופן החיפוש אחריה: היציאה מרשמי חושים, שיטת

הנקודה הקריטית הזאת הופיעה אחר כך אצל ניטשה. כבר בספרו הראשון, הולדת הטרגדיה מרוחה של המוסיקה, חזר ניטשה שוב ושוב על "המשפט הקנטרני: שקיומו של עולם אין לו צידוק אלא כתופעה אסתטית"¹¹. כל חללו של עולם הוא חסר ערך, אין לו צידוק, אם הוא אינו מוכר על ידינו מצד הדחף הטרנסצנדנטי, האמנותי, היוצר, שמצוי בנו. האסתטיקה – במובן זה, של הוצאת כוחותיו הגנוזים של האדם מן הכוח אל הפועל, של ביטוי עצמי (אקספרסיוניזם) מתמיד, של שאיפה רצופה כלפי מעלה – גוברת לא רק על האתיקה אלא גם על האמת עצמה. האמת אינה חשובה אם היא מתנגדת לאותו דחף טרנסצנדנטי.¹² הרומנטיקה מנצחת את השכל. "הוא [ניטשה] רצה", מסכם בריאן מגי, "שהאנשים יהיו בכל מאורם, יחיו את החיים במלואם, יתקיימו ללא הגבלה וששום דבר לא יעמוד בדרכם... – שום השקפה על הרציונליות, על האמת, על ההוגנות או על כל נושא אחר... אם יש אמיתות שעלולות להזיק לנו, או להזיק לחיינו אז יותר טוב שלא נדע אותן. יתר על כן, קריטריון האמת עצמו, הקריטריון שקובע מה צריך להיחשב כאמת, צריך להיות קריטריון המשרת את החיים. כל מה שאינו משרת אותנו צריך להדחות כדבר שקרי"¹³.

רעיון זה של ניטשה, כמו שהבין הוא עצמו, עומד בסתירה חריפה למסורת הפילוסופית בת אלפי השנים שיסודה בדיאלוגים הסוקרטיים של אפלטון. בדיאלוגים הללו מוצג בפנינו סוקרטס כמי שהיה מסתובב באתונה ונכנס בשיחה עם הבריות. בדיאלוג טיפוס, לאחר כמה דברי נימוסין, עולה נושא מופשט לדיון: מהו היופי, מהו אומץ הלב, איך תתנהל הפוליטיקה בעיר האידאלית וכדומה. בן שיחו של סוקרטס מגיע לדיון כשבראשו רעיון אינטואיטיבי די ברור על הנושא. סוקרטס מנתח את המושג, מוצא סתירות וכשלים וכך מצליח להביא את בן שיחו להודות בכך שבעצם אין לו הבנה ברורה.

סוקרטס תופס אפוא את האמת כערך עליון ואת עצמו כמי שמסייע לאתונאים לצאת ממצב התום שלהם ולהגיע לתפיסה אמיתית יותר של חייהם, אמונותיהם ודרכם. כאבי הפילוסופים הוא האמין באמת כערך עליון. האתונאים, לעומת זאת, לא ממש נהנו מפעילותו זו, ובסופו של דבר הוציאו אותו להורג באשמת השחתת הנוער וכפירה באלים. אך אפילו בנאום ההגנה האחרון שלו, באותה "אפולוגיה" מפורסמת, לא ויתר סוקרטס על עקרונותיו:

למעשה, אזרחי אתונה, אינני מגן על עצמי למעני, כפי שאולי אתם סוברים, אלא למענכם... אם תוציאו אותי להורג, לא על נקלה תמצאו איש כמוני, איש אשר... נשלח לעיר זו על ידי האלים. [הנכם] כמו סוס גדול ואצילי, אך עצל, הזקוק לדרבון על ידי זכוב בקר: זה התפקיד שהועיד לי האל כאן, להיות

הביקורת האנליטית וכדומה. כאשר הם אומרים ש"צריך" או "רצוי" להאמין בדבר זה או אחר, הם חושבים על סוג מסוים של הנחות הדומות למשפטים הסינתטיים אפריורית של קאנט: בסיס אידנטי של הידיעה שהאדם דורש מכל התצפיות "להסתדר" אתו. אך בניגוד לקאנט, שהאמין כי הסינתטיים אפריורית שלו משותפים לכל האנושות ואינם סותרים זה את זה, רבי נחמן וניטשה סבורים כי טיעונים כאלו יכולים להיות ייחודיים לאומה, לאדם, ואפילו לזמן מסוים.

11 הולדת הטרגדיה מרוחה של המוסיקה, הקדמה, עמ' 12.

12 ראו סיכום חריף של עמדה זו בהמדע העליון, פסקה 110.

13 בריאן מגי, הפילוסופים הגדולים, תל אביב תשנ"ז, עמ' 318-319.

האדם אשר לעולם אינו מפסיק לעורר אתכם, לשכנע אתכם ולהוכיח אתכם לאורך כל היום ובכל מקום שבו אני מופיע.¹⁴

רבי נחמן וניטשה הם בפירוש אנטי־סוקרטיים.¹⁵ את האותנטיות האמיתית, את יראת השם (רבי נחמן) או את הדחף הטרונסצנדנטי (ניטשה) הם מציבים לפני חיפוש האמת. כפי שביארנו לעיל, יש כאן יותר מחשיבה רומנטית גרידא: הרומנטיקנים נטו להשלים עם השימוש בחקירות הסוקרטיות ובמתמטיקה לפחות במדעי הטבע; הם חשבו שאפשר להפריד בין מדעי הטבע, ששם נאה ויאה החיפוש אחר האמת האחת והיחידה, ובין תופעות אנושיות ואמנותיות, ששם עיקר המשקל צריך להינתן לאותנטיות. הרומנטיקנים יצאו בחריפות נגד

הניסיון להמשיך את המתווה של חוקי ניוטון לפסיכולוגיה ולסוציולוגיה, אבל הם לא מצאו עוז בנפשם לנסח התנגדות חזיתית לרציונליזם בכלל, לשלול את אופן החשיבה המדעי גם בתחומים שבהם הביא להצלחות פנטסטיות. הם כפרו באותה הנחה סוקרטית שלפיה המידה הטובה היא סוג של דעת, של ידיעה, אבל הם הודו בכך שהידיעה, במקום שבו היא אפשרית, היא אכן מידה טובה.

ניטשה ורבי נחמן הבינו שהבעיה עמוקה יותר. גם כאשר ההתקדמות המדעית והמתודה האנליטית מופעלות בתחומים הראויים להן, הן מחלחלות לתוך נפשו של האדם ויוצרות תהליך נפשי שמעקר את הדחף הטרונסצנדנטי. את האדם המעוקר הזה, שאיבד את "צורת האדם", כפי שהיו קוראים לכך בימי הביניים, כינה ניטשה "האדם האחרון".

את עמדתו זו של ניטשה מתאר רוני אבירם, פילוסוף בן זמננו: "האדם המדעי פועל לאורו של ערך עליון הדרוש את ביסוסן של כל העמדות על עובדות אמפיריות... בגלל ערך זה הוא הופך להיות ספקן, אובייקטיבי וחרוץ".¹⁶

הספקנות, שהיא מחויבת המציאות בעבור המדען, מקורה בטבע עבודתו כבלש המנסה לפענח את חוקי הטבע; כדי לעשות זאת בעילות יש לנהוג חשדנות בכל

14 תרגום שלי מאנגלית.

15 הקטעים המרכזיים שבהם ניטשה יוצא נגד סוקרטס, אישית, נמצאים בהולדת הטרגדיה מרוחה של המוסיקה.

"מה שהיה סיבת מותה של הטרגדיה, הסוקראטיות של המוסר... האין זה בגדר האפשר שסוקראטיות זו, דווקא היא, היא האות לשקיעה, להתעייפות, לתחלואה, להתפוררות אנרכית של היצרים?" (פסקה 1)

"סוקראטס הגיע אל המסקנה... שכל אנשי השם האלו (מדינאים, משוררים, נואמים) חסרים אף הם הבנה נכונה בתחומי המקצוע שלהם והם פועלים בו מתוך אינסטינקט בלבד... בכל אשר ישים את מבטיו הבוחנים יראה את היעדרה של התבונה ואת תקפו של הכח המדמה, והוא מטיק מן ההעדר ההוא על המצוי שהוא מסולף ומופרך מעיקרו. סבור היה סוקרטס כי מנקודה יחידה זו מוטל עליו לתקן את הקיום. הוא היחיד, בחינת משרם של תרבות, אמנות ומוסר שונים מן היסוד נכנס, כשכולו אומר זלזול ועליונות, לתוך עולם אשר היינו רואים לעצמנו אושר רב ביותר אילו זכינו לנגוע ביראת הכבוד בכנף בגרוד" (פסקה 13).

16 רוני אבירם, 'החילון כמבוא לצמיחתו של האדם האחרון', אבי שגיא ודניאל סטטמן (עורכים), בין דת למוסר, רמת גן תשנ"ז, עמ' 75-94 (ההדגשה שלי).

הסבר ולעמתו עם ניסויים מבוקרים, ובפרט ראוי לפקפק בהסברים דתיים, מיתולוגיים ודומיהם. מנקודה זו יוצאת הספקנות ומשתלטת על האישיות, ובעיקר מכחידה את הרצון, זה הכוח הפנימי שמטבעו אינו מנומק ואינו בר הנמקה.

הספקן, זה היצור הרך, נבהל על נקלה. כליותיו אומנו לסלוד מפני כל 'לאו' ואף מפני כל 'הן' ברור ותקיף, והן חשות מיד מעין נשיכה. כן! וגם לא! – זה נוגד אצלו את המוסר; אדרבה, הוא אוהב לחוג את מידתו זו בהסתפקות נאצלת, באמרו... עם סוקרטס "יודע אני שאיני יודע כלום"... הספקנות היא הביטוי הרוחני ביותר של תופעה פיזיולוגית רבת פנים... אך הדבר המנוגע והמנוון ביותר בכני שעטנו ממין זה הלא הוא הרצון. אין הם יודעים עוד את חדות התשוקה האמיצה אשר ברציה. הם מפקפקים בחופש הרצון אף בחלומותיהם.¹⁷

אם נחזור לרבי נחמן, כמה מובנת היא כעת אמרתו כי

הכנעתם של אלו החיות הרעות חכמי הטבע הוא ע"י חכם גדול שבקדושה שיכול לקשר כל הרצונות בשורש הרצון... וע"י זה הוא מתגבר ומכניע וסותר דעות חכמי הטבע שכופרים ברצון...¹⁸

האובייקטיביות היא אותו פן של ההליך המדעי הקשור להעמדת התאוריה, או תוצאות הניסוי, לביקורת פומבית. המדען או הנסיין מבטיח לקהילה כי שום גורם של אישיות לא תלחל לתוך הניסוי, וכי התוצאות אינן מושפעות ממאווייו, מאמונתיו או ממידותיו. לטענתו של ניטשה, הטמעת האובייקטיביות בנפש מחסלת את העצמי שהוא כמוכר הסובייקטיבי.

כל כמה שתרבה הכרת הטובה בה אנו מקדמים את פני הרוח האובייקטיבית... בסופו של דבר חייב אדם לנהוג זהירות... ולרסן את ההגזמה בה נוהגים לאחרונה לחוג את ביטול עצמיותה של הרוח, את עיקורה מכל יסוד אישי, כמטרה שלעצמה, כגאולה וכזיכוכ. האדם האובייקטיבי... אין הוא אלא בחינת מראה (ראי) ולא מטרה לעצמו... הוא שוגה על נקלה בהכרת עצמו, לעתים אינו מוצא ידיו ורגליו בצרכים שלו עצמו... איבר את הרצינות לגבי עצמו... מוסחת מחשבתו ממנו והלאה אל הכללי...¹⁹

על החריצות נדבר בהמשך, כאשר נדון בהשפעת הקפיטליזם הדמוקרטי. בינתיים ניתן את לבנו לתיאור "האדם האחרון" של רבי נחמן בסיפורי המעשיות שלו, ובפרט ב'מעשה מחכם ותם'. תיאור החכם במעשה הוא קריקטורה גרוטסקית של האדם האחרון.

לחכם אין מרכז כובד אישיותי משל עצמו, ולכן הוא הופך להססן ולבעל תפקידים רבים המוכן לכל משימה. הוא לומד "מלאכת צורף בזהב, שהיא מלאכה גדולה ונאה ויש בה חכמה, וגם היא מלאכה עשירה..." אבל אינו עוסק במקצוע אלא

...ישב עצמו: אין לי די בזה, היום חשוב (מלאכה) זאת, פן בזמן אחר יחשב דבר אחר והלך והעמיד עצמו אצל שטיין שנייד"ר (לוטש אבנים טובות)...

17 מעבר לטוב ולרוע, פסקה 208.

18 ליקוטי מהר"ן, תנינא, ד, "ואת העורבים ציויתי לכלכלך", פסקה ז.

19 מעבר לטוב ולרוע, פסקה 206.

אחר כך ישב עצמו עם הפילוסופיא שלו – הגם שיש בידי שתי האומנויות מי יודע פן לא יחשבו שתייהן... וחקר בהבנה ופילוסופיא שלו ללמוד דוקטוריי"א (רפואה) שהוא דבר הצריך וחשוב תמיד.

כאשר הוא מגיע לישא אישה, מתגבר עליו הצורך (שיש לאנשים מסוגו) בהערכה מן הזולת: "אם אשא אשה בכאן, מי ידע מה שנעשה ממני, אלך ואשוב לביתי למען יראו מה שנעשה ממני, שהייתי נער קטן ועתה באתי לגדולה שכזו, והלך ונסע לביתו, והיו לו ייסורים גדולים בדרך, כי מחמת חכמתו לא היה לו עם מי לדבר, ולא היה מוצא אכסניה כרצונו..." כל זאת בניגוד לתם, שאף שהיה בעל מלאכה גרוע, דבק במקצועו והיה תמיד בשמחה מפני שהרגיש עצמו בן בית בעולמו. במונחי הסוציולוגיה מבית מדרשו של וובר, החכם הוא אדם ה"מופנה כלפי אחרים" ואילו התם מופנה כלפי עצמו.

בהמשך נכשל החכם בגלל האובייקטיביות המופרזת שלו:

בא שר אחד וציווה לו שיעשה לו טבעת של זהב, ועשה לו טבעת נפלא מאד... וחקק שם אילן שהיה נפלא מאד. ובא השר, ולא ישר בעיניו כלל הטבעת, והיה לו ייסורים גדולים מאד, כי היה יודע בעצמו שאילו היה הטבעת עם האילן הזה בשפניא (ספרד) היה חשוב ונפלא מאד. וכן פעם אחד בא שר גדול והביא אבן טוב יקר, והביא לו עוד אבן טוב עם ציור, וציווה שיצייר כציור הזה על האבן טוב שהביא, וציר ממש כאותו הציור, רק ששגה בדבר אחד שלא היה שום אדם מביין על זה, רק הוא לבדו. ובא השר וקיבל האבן טוב וישר בעיניו, והיה לו לחכם הזה ייסורים גדולים מן השגיאה: הלא עד היכן מגיעה חכמתי, ועתה יזדמן לי שגיאה...

החכם שופט את עצמו לפי קריטריונים אובייקטיביים, לפי מה שמקובל ב"שפניא", ולא אכפת לו כלל השימוש הקונקרטי והמידיי שעושים בתוצרת שלו. אבל השיא מגיע כאשר המלך (ובסיפור זה ברור כי הנמשל הוא מלכו של עולם, הקדוש ברוך הוא) שולח לקרוא לחכם ולתם. בעוד התם בא לפני המלך וגם עולה לגדולה,

...החכם הנ"ל, כשכבא אליו האגרת מהמלך, השיב להחכם שהביאה (את האיגרת): המתן ולין פה ונדבר ונתישב. לערב עשה עבורו סעדה גדולה. בתוך סעדתו נתחכם החכם בחכמתו ופילוסופיא שלו, וענה ואמר: מה זאת, שהמלך כזה ישלח אחרי עבדו שפל ברך כמוני... וישתומם על זה מאד מאד... תדע מה שאני אומר, דעתי שבהכרח הדבר מובן ומברר, שאין מלך בעולם כלל. וכל העולם טועים בשטות הזה, שסוברים שיש מלך... השיב החכם השליח: הלא אני הבאתי לך אגרת מהמלך. שאל אותו החכם הראשון: האתה בעצמך קבלת האגרת מיד המלך בעצמו ממש. השיב לו: לאו. רק איש אחד נתן בידי האגרת בשם המלך. ענה ואמר: עתה ראה בעיניך, שדברי כנים, כי אין מלך כלל... שאל החכם השליח: אם כן מי מנהיג המדינה. השיב החכם הראשון: זאת אני אספר לך הברור, כי ממני תשאל, כי אני בקי בזה, כי הייתי משוטט במדינות,

והייתי במדינת איטליא. וכך המנהג, שיש שבעים שרי יועצים והם עולים ומנהיגים המדינה זמן מיוחד... עד שהסכימו וגזרו, שבודאי אין מלך בעולם כלל. וישכם החכם הראשון בבקר והקיץ את חברו החכם השליח, ואמר לו: בוא עמי אל החוץ ואראך הדבר בברור, איך העולם כלו בטעות, ובאמת אין מלך כלל, וכלם בטעות גדול. והלכו בשוק, וראו איש חיל אחד, ותפסו אותו ושאלו אותו: למי אתה עובד. השיב: את המלך. שאלו אותו: הראית את המלך מימך. לאו. ענה ואמר: ראה, היש שטות כזה...

והיו הולכים ונוסעים בעולם, ובכל מקום שבאו, מצאו את העולם בטעות... ודבר המלך הנ”ל נעשה אצלם למשל. ובכל מקום, שמצאו העולם בטעות, לקחו את המלך למשל, כמו שזה אמת, שיש מלך...

ה”חכם” של רבי נחמן אינו אלא בן דמותו של סוקרטס מן הדיאלוגים האפלטוניים, אותו סוקרטס היוצא לשוק, נכנס בשיחה עם אנשים ומנסה להראות להם שהם חיים בטעות, שהאמיתות הבסיסיות שהם תופסים אותן כאמיתות ודאיות נתונות בספק גדול. למען האמת, תיאורו של רבי נחמן חריף יותר, והוא דומה באופן מפליא לצורה שבה מוצג סוקרטס בקומדיה של אריסטופנס העננים. בקומדיה זו סוקרטס מתואר כמי שעומד בראש אקדמיה של סופיסטים מטורפים במקצת, החוקרים את אשר בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אך אין להם שמץ של מושג באשר לחיים האמיתיים. סטרפסיאדס, כפרי נכבד שבא ללמוד חוכמה מפיו של סוקרטס, לומד לדעת כי האל זאוס אינו קיים. ”ומיהו מוריד הגשם?” שואל סטרפסיאדס, ”האם ראית פעם גשם ללא עננים?” עונה סוקרטס. ”אם זאוס הוא מוריד הגשם, יתכבד נא ויוריד גשם בזמן שבו השמיים נקיים.” מכיוון שגשם מופיע תמיד בצמידות לעננים הנראים לעינינו אין לנו אלא להסיק כי העננים ומערבולות הרוח הם האלוהות, מקור החוכמה והגשם והם גם הישות שאליה יש להתפלל. מה שעושה סוקרטס של אריסטופנס הוא בדיוק מה שעושה החכם במעשהו של רבי נחמן: הוא מסרב לקבל את המיתוסים של תושבי אתונה (המלך) ומחליף אותם בעננים (המקבילים ל”שבעים שרי היועצים”).

אובדן הטרנסצנדנטיות

מביקורת האדם האחרון הגיעו רבי נחמן ואחריו ניטשה להבנה שלפיה בעולם המודרני מתקיים תהליך שבסיומו יאבד הכלח על הדחף הטרנסצנדנטי, על השאיפה לקרבת אלוקים, ובניסוחו החריף של ניטשה - העולם המודרני חווה במות האל. אין הכוונה, כמובן, למוות במובן של הפסקת החיים אלא במובן של אובדן קשר. הקדוש ברוך הוא מסתלק מעולמנו מכמה בחינות: מצד אחד, ההוכחות הרציונליות לקיומו, להיותו מצווה וכדומה - סוג הרעיונות שנמצא במורה נבוכים ובחובת הלכות - אינן עומדות במבחן הביקורת שהאדם המודרני חשוף אליה. מצד אחר, התפתחות המדע והטכנולוגיה חיסלה חלק גדול מן הבורות וחוסר הידע שהיו קיימים קודם, והאדם יכול לספק את שאיפתו ”למצוא בית בעולם” ולהסביר לעצמו את הברק או את הקשת, למשל, גם בלי להזדקק לסיפורים על כוחות עליונים. התפתחות הרפואה ושינויים חברתיים מעמידים

את האדם במצב אוטונומי הרבה יותר, ופחת הצורך שלו להישען על כוחות גדולים ממנו.²⁰ נוסף על כך, כפי שהזכרנו, הטרדה המתמדת של האדם המודרני מונעת ממנו את שלווה הנפש הדרושה לו כדי להיפתח אל הצד הרוחני-ספיריטואלי שלו.

אם ההנחה היא שהשימוש בתבונה גורר את האפיקורסות, את אובדן הקשר לאינסופי וממילא גם את אובדן "צורת האדם", הפתרון אינו יכול להיות תבוני, והצעתו אינה יכולה "להתקבל על הדעת", שכן זו, הדעת, מכילה לפחות את החלק ההגיוני של האדם. ניטשה ורבי נחמן מציעים שניהם לאדם להידבק במה שהוא למעלה מטעם ודעת.

ניטשה חשב שהאדם, או לפחות אנשים מסוימים, האנשים ה"דתיים באמת", כלשונו,²¹ יכולים לחצוב מעצמם, מאישיותם, איזה שהוא סולם ערכים חדש, סובייקטיבי ואמיתי בעת

ובעונה אחת. הוא ראה בעצמו נביא כזה, אבל חשב שייתכנו גם אחרים ושאינן מנוס ממלחמות דמים בין נביאים שונים. ההיסטוריוציזם שלו, ראייתו את האדם והחברה בעיקר כתוצרי ההיסטוריה שלהם, הביא אותו להנחה שלפיה לעמים שונים יש אישיות שונה, ולכן גם אמת שונה, וממילא הברירה הדרוויניסטית היא היחידה שיכולה להכריע, בבחינת כל דאלים גבר.

רבי נחמן מברסלב, לעומתו, האמין שישנה איזו סגולה פנימית בעם היהודי:

רק ישראל על ידי אמונה עוברין על כל החכמות, ואפילו על האפיקורסית הזו הבאה מחלל הפנוי, כי הם מאמינים בהשי"ת בלי שום חקירה וחכמה, רק באמונה שלימה... ועל כן ישראל נקראים עבריים, על שם שהם עוברים באמונתם על כל החכמות...²²

עם זה יש לציין כי גם רבי נחמן, כשהגיע בסוף ימיו לאומן ופגש שם ב"משכילים", אמר כי

הנה אנחנו עתה אצל הקצה והסוף של ישראל במקום שגבול ישראל כלה, כי לכל דבר יש קץ וסוף (פירוש, ואם כן גם לנו ישראל עם קדוש יש איזה סוף גם כן, היינו שיש מקום ששם מסיים קדושת ישראל, שמשם ולהלאה אין מתפשט קדושת ישראל, ובזה המקום היו רחוקים מאוד מהשם יתברך, ועל כן אמר, שאנו עתה במקום ששם מסיים קדושת ישראל)...²³

20 לתיאור מרשים של התהליך הזה ראו מאמרו של הרב אהרן ליכטנשטיין, 'שכרון לב ותמהון לכב', בהיותו קרוב - אסופת מאמרים לימים הנוראים לעילוי נשמת יחיאל שי פינפטר הי"ד, מרכז שפירא תש"ס, עמ' 98-107.

21 לא קשה לזהות את המקבילה ל"צדיק האמת" של רבי נחמן.

22 ליקוטי מוהר"ן, קמא, סד.

23 חיי מוהר"ן, קפה.

נראה כי כוונתו של רבי נחמן היא לקצה "גבול ישראל" בממד הזמן או בממד התרבותי, ומכאן שבאותה תקופה, לפחות, התערער ביטחוננו בסגולת ישראל הפנימית ובכושר ההתמודדות האמוני הבלתי מוגבל שהיא מקנה ליהודים.

קפיטליזם, דמוקרטיה והאדם האחרון

מסלול נוסף המוביל אל אופיו של האדם האחרון, הוא הקפיטליזם הדמוקרטי המערבי. חברה קפיטליסטית חופשית מציגה בפני חברה פיתוי אדיר: כל אחד מהם, אם יתמיד, ויהיה חרוץ וכישרוני, יוכל להפוך לעשיר, או לפחות לאדם אמיד, ולזכות בתענוגות בני האדם. ערכי שוויון, כמו גם ערכים תרבותיים ודתיים, קיימים גם בחברה הקפיטליסטית המקובלת כיום, שהרי הממשלה בכל זאת מפקיעה מידי אזרחיה כסף, דרך המסים, ותומכת בסכומים אלו בעניים או במוסדות תרבות ודת, אבל הכסף הופך להיות מדד אחיד לערכם של חפצים ושל פעילויות. כלכלנים מודרניים אינם נרתעים ממדידת כל דבר בשווה כסף; מחקר שנערך לאחרונה, לדוגמה, כימת את אושרם של הבריות על בסיס עושרם ופרמטרים נוספים. נמצא כי אושרם של מי שניהלו חיי נישואין יציבים והיו בעלי הכנסה מסוימת היה זהה לאושרם של גרושים שהשתכרו מאה אלף דולר לשנה יותר מהם.²⁴ אחת ממסקנות המחקר הייתה, לפי זה, כי ערכם של חיי נישואין יציבים הוא מאה אלף דולר לשנה.²⁵

את ביקורתו על סוג האנושיות הזה ביטא רבי נחמן ב'מעשה מבעל תפילה'. הסיפור מתאר כיצר, לאחר איזה אסון קוסמי, נוצרו בעולם כתות שונות שכל אחת ראתה כוח מסוים של האדם ככוח מרכזי: כת שהעמידה את הדיבור במרכז, כת שהעמידה את תאוות הנשים כערך החשוב וכן הלאה. במהלך הסיפור מגיעה כל כת לתיקונה באמצעות אנשי חצר המלך.

רק קבוצה אחת מן הקבוצות שמתאר רבי נחמן אינה מתאימה למבנה של תיקון-נפילה-תיקון הזה. ב"מדינת הממון" שהוא מתאר

...היו כלם עשירים, אך היה דרכם והנהגתם זר ומשנה מאד, כי הכל היה מתנהג אצלם כפי העשירות, שהיה ערך מעלת כל אחד ואחד כפי העשירות שלו, שמי שיש לו כך וכך אלפים או רבבות, יש לו מעלה זו, ומי שיש לו כך וכך ממון, יש לו מעלה אחרת, וכן כיוצא בזה...

הדרגא והמעלה של כל אחד ואחד היה הכל כפי הממון, כפי מה שהיה קצוב אצלם. וכן היה קצוב אצלם, כשיש לו כך וכך ממון, הוא סתם בן אדם, ואם יש לו עוד פחות מזה, הוא חיה או עוף וכיוצא...

והלכו לשם (אנשי הבעל תפילה), ובאו אל המדינה הנ"ל, ונכנסו לאחד מהם, מסתמא נכנסו לאיזה חיה (דהיינו לאדם שהוא קטן במעלה, כי יש לו סך מועט, שהיה נקרא אצלם חיה כנ"ל), והתחילו לדבר עמו כדרכם, אשר באמת אין זה

24 D.G. Blanchflower & A.J. Oswald, 'Well-being over time in Britain and the USA', *Journal of Public Economics*, 98 (2004), pp. 1359-1386

25 אני נזכר בשיחה עם מרען אנגלי, שהסביר לי כי המדרד הקובע ביחסו לבית המלוכה הבריטי הוא כספי. יש להעמיד את ההכנסה שיש לבריטניה מבית המלוכה - לדוגמה, מתיירות של הבאים לראות את טקס חילופי המשמרות בארמון בקינגהם - כנגד ההוצאות, ואם צד ההוצאות גובר ראוי לבטל את מוסד המלוכה בבריטניה.

תכלית כלל, ועקר התכלית הוא רק עבודת השם וכו', ולא שמע להם כלל, כי
 כבר נשתרש אצלם שעקר הוא רק הממון...²⁶

במדינת הממון ערכו של אדם נמדד לפי עושרו. יש כאן שילוב של בעיית
 האובייקטיביזציה שהוזכרה לעיל, שעיקרה העמדת מדד אחיד של דברים ושל טובות
 הנאה הגורם לטשטוש ההבדלים ביניהם, ושל בעיית החריצות הנובעת מהצבת הפיתוי
 להתעשר בפני כל אדם ובכל זמן. הנקודה שמדגיש רבי נחמן לכל אורך הסיפור היא
 הזהות בין ערכו של אדם לעושרו. גם כאשר אנשי מדינת הממון מקבלים עליהם את
 מלכותו של "שומר האוצרות של המלך" אין זה מספיק, והם צריכים לעבור תהליך
 שמביא אותם למאוס בממונם.

החברה הקפיטליסטית-החופשית יוצרת מצב נפשי המדכא את הדחף הדתי. האדם
 הקפיטליסטי חי חיים עמוסים, והוא נזקק במידה רבה לחריצות, שכן הוא נמצא תמיד
 בתחרות עם אחרים בתחומים רבים. אך, לדברי ניטשה,

האם הושם לב לכך, באיזו מידה נחוצה הבטלה החיצונית... לחיים דתיים
 באמת? וכוונתי לבטלה ללא נקיפות המצפון, בטלה מושרשת מקדמת דנא,
 ולא זרה לה לגמרי הרגשת אצילים, שהעבודה מחללת, דהיינו משפלת גוף
 ונפש?... חריצות העבודה המודרנית, השוקקנית, הקונה בסיטונות את כל זמנו
 של אדם... היא אשר יותר מכל מחנכת ומכשירה לחוסר-אמונה.

מרכיבם (של האנשים המודרניים) מורכבת מאלו שחריצות העבודה המסה
 בהם במשך דורות את היצרים הדתיים, כך שאין הם יודעים עוד מה צורך
 בדתות בכלל, ולא נותר להם אלא לרשום לפניהם מתוך תמיהה קהה את קיומן
 בעולם.²⁷

רצון, מוסר ושאר מרעין בישין

כדי להעמיק קצת את הדיון שהצגנו עד כאן, וגם כדי להבין מה גורם להוגים שמתחו
 ביקורת כה דומה על האדם המודרני, להגיע לתשובות שונות לשאלה "מה יש לעשות?"
 - ראוי להבין כי מקצת ההבדלים נובעים מתפיסות שונות של הרצון האנושי.

אם בכלל ישנו מושא לתורת מוסר, לדת או לציווי אחר כלשהו, המושא הזה הוא
 הרצון. אמנם מקובל לראות במי שעושה מעשים טובים אדם טוב ולהפך, אבל ברור
 שלא זה הקריטריון המלא ל"טוב", תהא תפיסת הטוב שלנו אשר תהא. אני יכול להיות
 מלא בשאיפות לתרום כסף לעניים, אך בכיסי אין פרוטה לפרוטה. הצדיק יכול לחוש
 בצערה של התולעת הנרמסת על ידי חיית בר בג'ונגל הטרופי, אבל הוא אינו יכול
 להגיע לשם מספיק מהר כדי להציל אותה. הצו המוסרי, או הדת, "מתכתבים" לא
 עם המעשים ישירות אלא עם הרצון. האדם המציית לצו המוסרי מכוון את רצייתו
 (ועקב כך את מעשיו) לפי המוסר; אין משמעות מוסרית לפעולותיה של הרוח, לרעידת
 האדמה או לקריסתו של גשר, מכיוון שלכל אלו אין רצון שאפשר לצוות עליו.

כבר מימי קדם התעוררה בעיית חופש הרצון. אם רצוני אינו חופשי, אם אין לי
 באמת האפשרות להכריע בין כיווני פעולה מנוגדים, אזי אינני שונה מרובוט, מרוח או

26 מעשה מבעל תפילה (מתוך סיפורי מעשיות של ר' נחמן).

27 מעבר לטוב ולרוע, פסקה 58.

מתפוח נופל וברור כי אין משמעות לצו המוסרי. כדי שיהיה לדת או למוסר "עם מי לדבר", הסובייקט לכל צו צריך להיות מי שבידו חופש פעולה. מאז הועלתה שאלה זו כבר נשפכו עליה נהרות של דיו, אם לא יותר מזה, ואין זה המקום לניתוח מפורט שלה. באופן כללי, שאלה זו התפצלה לכמה כיוונים, והבולטים שבהם הם הכיוון הדתי והכיוון המדעי.

שאלת חופש הרצון הדתית נוגעת לכול-יכולתו של האלוה. אם אכן האל הוא כול-יכול וגם יודע את העתיד לפרטי פרטיו, נמצא שהוא יודע גם מה אעשה (אני, או כל אדם אחר) בעתיד. אם כך, עולה שאין לי ברירה אלא להכריע באופן מסוים, וממילא אין לי חופש רצון. שאלה זו עמדה במוקדם של דיונים ממושכים בכל הדתות (כגון בוויכוח בין הרמב"ם לראב"ד בהלכות תשובה, פרק ה, בין המעטזלה לאסלאם האורתודוקסי ובין הקלוויניסטים, המאמינים בפרהידסטינציה, לקתולים). בתקופה המודרנית שקעה קרנם של הוויכוחים מן הסוג הזה, ולעומת זאת עלה הדטרמיניזם המדעי בנושא חשוב בשאלת חופש הרצון.

הצורה הפשוטה ביותר להצגת הטיעון מן המדע כנגד חופש הרצון היא הטיעון הפיסיקלי. כל מערכת פיסיקלית מורכבת מחלקיקים (אלקטרונים, פרוטונים וניוטרונים, או כל חלקיק יסודי אחר, בין שאנו יודעים עליו בין לאו) המציינים לחוקים. החוקים מגדירים איזה סוג של כוח יפעילו החלקיקים זה על זה, וכיצד ינעו בהינתן כוח מסוים הפועל עליהם. "מדען אידאלי",²⁸ המכיר את חוקי הטבע על בוריים ואת מצבו של כל אחד מן החלקיקים הללו (מיקומו, מהירותו וכדומה), וניחן ביכולת חישוב אינסופית, יוכל, על הבסיס הזה, לנבא את מצבו של כל חלקיק בכל זמן בעתיד. ובעיקר, וזו הנקודה הקריטית, המדען הזה יוכל לנבא גם את פעולותיו של כל אדם בעתיד, אם נניח כי "אדם" הוא אוסף של חלקיקים המציינים לחוקי הטבע. אם אוסף החלקיקים המרכיבים את האדם מציינת לחוקי הפיסיקה אזי אין בחירה חופשית.²⁹ נקרא לטיעון זה "דטרמיניזם פיסיקלי" ("דטרמיניזם" הוא היקבעות מראש), אך הדיון להלן קשור גם לצורות אחרות של דטרמיניזם המבוסס על המדע.

רבי נחמן רואה בבעייתיות שיש בדטרמיניזם המדעי ובחוסר האמונה שהוא יוצר דווקא "נקודת היפוך" שממנה אפשר לצאת כדי להפריך את החשיבה המדעית בכלל. בקטע שכבר ציטטנו את חלקו הוא מסביר את הבעיה שיוצרים "חכמי הטבע":

כי יש חיות רעות דורסים וטורפים והם חכמי הטבע, שמראים בחכמתם המוטעית שהכל על פי הטבע וכאילו אין שום רצון ח"ו... והחכמים הללו הם בחינת חיות רעות והם דורסים וטורפים רבים מבני עמנו... וכשהם מתגברים אז קול שאגתם עולה ומתגבר על קול הקריאה של יו"ט שקורא את הרצון, ואזי נשבת שמחת יו"ט ח"ו... וזה בחינת 'שאגו צורריך בקרב מועדיך שמו אותותם אותות' (תהלים ע"ד) ששאגת הצוררים היינו קול החיות הרעות שהם חכמי

28 בספרות ידוע יצור זה בשם שדון לאפלאס.

29 אמנם מכניקת הקוונטים מכילה יסוד לא-דטרמיניסטי, אך (כמו שהעיר הרב מיכאל אברהם בספרו שתי עגלות וכדור פורח) אין מדובר כאן ברצון חופשי אלא באקראיות מוחלטת. תאוריה קוונטית ללא משתנים חבויים מניחה כי לניסוי יכולות להיות כמה תוצאות אפשריות וכי "המערכת" (אלקטרון, לדוגמה) בוחרת באופן אקראי לגמרי אחת מן האפשרויות לפי המשקלים המוכתבים על ידי חוק נתון (לדוגמה, זה שביטוי המתמטי הוא משוואת שרדינגר).

הטבע נכנס בקרב המועדים... ושואגים בקולם שהכל רק על פי חיוב הטבע ח"ו... וזהו שמו אותותם אותות... שאומרים שהכל על פי חיוב אותות השמים, כפי חיוב הטבע ח"ו.

והכנעתם של אלו החיות הרעות חכמי הטבע הוא ע"י חכם גדול שבקדושה, שיכול לקשר כל הרצונות בשורש הרצון, ששם הוא בחינת הסתלקות משה כידוע והוא בחינת מצח הרצון... אך כנגד זה יש בחינת מצח הנחש שהוא שורש חכמת הטבע... בחינת 'ומצחת נחשת על רגליו' הנאמר בגלית... כי גלית היה כופר והיה רוצה להראות שכל הסיבות על פי הטבע... שזהו בחינת מצח הנחש, וזהו 'רגליו' בחינת סיבות, כ"ש 'ויברך ה' אותך לרגליו' - בסיבתיו... ולפעמים מתגבר בחינת מצח הנחש בפועל, דהיינו על ידי איש פרטי שיונק חכמתו ממצח הנחש... ומראה בחכמתו שהכל על פי הטבע ח"ו. ויש שנכנס מצח הנחש שרש חכמת הטבע בתוך החכם שבקדושה, וחכמה זו של מצח הנחש מתחלת להכנס עמו מעיון לעיון עד... שרוצה להטיל פגם בשורש הרצון ח"ו ולכפור כאילו אין רצון כלל ח"ו...³⁰

אם ננסה לשחזר את הרעיון, רבי נחמן מציע לאמץ את חופש הרצון כנקודת מוצא לדחיית חוכמתם של "החיות הרעות חכמי הטבע". אם נקבל את חופש הרצון כאמיתה, כאמת אפרירית, נוכל להפוך את כיוון הטיעון הדטרמיניסטי ופשוט לשלול את חוכמת הטבע.

רבי נחמן מזהיר אותנו, עם זאת, מן ההשפעה המצטברת של חשיבה בדרכם של חכמי הטבע, מה שהוא קורא "מצח הנחש". בדרוש מבריק הוא מייחס את המידה הזאת לגלית, שהפסוקים בספר שמואל מתארים את מאגר החימוש שלו שכלל בין היתר "מצחת נחושת על רגליו". לכאורה "מצחת נחשת" היא מגן נחושת שנועד להגן על המצח - אם כן מדוע גלית מציג מגן כזה על רגליו? לפי רבי נחמן, זהו רמז לדטרמיניזם של מדע הטבע: "רגליו" כאן פירושו "סיבותיו", ומצחת הנחושת של גלית אינה אלא הדטרמיניזם המדעי, המניח כי לכל תופעה יש סיבה טבעית. גם אם דוחים את הדטרמיניזם המדעי מכוח חופש הרצון, הנחות היסוד של המחקר המדעי מחלחלות ("נכנס מעיון לעיון") אל תוך הלך הנפש של האדם וסופן שהן מתגברות ומשתלטות על אופן החשיבה. להלן נדון בצורה שבה מציע רבי נחמן להתמודד עם הבעיה, אבל לצורך ההשוואה כדאי לפנות כעת לעמדה הניטישיאנית.

אף שניטשה אינו דטרמיניסט (במקום מסוים הוא אף מציע, בהפגנת בורות מסוימת, כי אין חוקי טבע כלל³¹), הוא אינו רואה ברצון האנושי סובייקט לצו המוסרי. לטענתו, עצם המושג "רצון אנושי" כפי שהשתמשו בו בעבר מניח "אטומיסטיקה של הנפש"³², דהיינו שה"אני" הוא אחד וכי האדם יכול להיות מודע לשיקולים המנחים את פעילותו (במונחי הפילוסופיה נקרא הדבר "שקיפות של האני"). ניטשה, לעומת זאת, סבר כי מה שאנו קוראים "רצון" הוא תוצר של מאבק בין כוחות שונים המרכיבים אותנו, רעיון

30 ליקוטי מוהר"ן, תנינא, ד.

31 מעבר לטוב ולרוע, פסקה 22.

32 מעבר לטוב ולרוע, פסקה 12.

שפרויד עשה לו לאחר מכן פופולריזציה תחת השם "תת-מודע". הנפש, אומר ניטשה, היא "מבנה חברתי של יצרים והיפעלויות"³³.

אפשר לתת לעניין הזה דוגמה מעולם הטבע. לפי אחד המודלים המתארים התפתחות של צמח,³⁴ כל ענף של העץ מפריש חומרים שמעודדים את העץ להפנות חומרי גדילה אל אותו ענף על חשבון ענפים אחרים. העץ כולו נראה לנו יחידה חיה אחת, אבל בתוכו מתנהל מאבק על משאבים בין ענפים שונים, ואפשר לראות אותו כמערכת אקולוגית המורכבת מ"יצורים" שונים. האדם, לפי ניטשה, הוא מין מערכת אקולוגית כזו. מתחת לרמת המודעות רוחשים בו יצרים, תשוקות וצרכים שונים ומשונים הנאבקים על משאבים פיזיים והכרטיים מוגבלים. מה שאנו קוראים "רצון" אינו אלא ביטוי לעוצמת המנצח, לטורף שהצליח להתגבר על יתר החיות באותה מערכת אקולוגית.

חופש הרצון - זה השם לאותו מצב הנאה רבת פנים של הרוצה, הוא המצווה, ובעת ובעונה אחת מזהה עצמו עם מבצע הצו, הנהנה גם הוא מצדו מהתגברות על מכשולים אך קובע בינו לבין עצמו שסוף סוף רצונו שלו עצמו הוא הגובר על המכשולים. באופן זה נוטל הרוצה את תחושות העונג של המכשירים המבצעים והמצליחים, של התת רצונות או התת נפשות השרתניות - גופנו הוא אך ורק המבנה החברתי של נפשות רבות - ומצרפם אל תחושת העונג שלו...³⁵

זוהי תורת רצון שכנראה אינה מאפשרת צו מוסרי. מכיוון שהאדם אינו "שקוף", אי אפשר בעצם להבין את המניעים שלו או לפקוד עליו לעשות או לחדול. אופן ההסתכלות הזו הביא את ניטשה להערכת הרצון לעוצמה כמהות הקיום האנושי. כל רגש או חשק המתבטא ברצוננו המודע הוא בעצם המנצח, "הטורף העליון", החיה הכשירה ביותר, בתוך אותה מערכת אקולוגית שבתת-מודע שלנו. כל דחף שמגיע למודעות מכיל בתוכו ממילא גם את הרצון לעוצמה, את תאוות הניצחון, שבזכותה הוא בכלל הצליח להגיע למודעות. הרצון לעוצמה ולשליטה ממלא אצל ניטשה את התפקיד שממלא הדחף להתרבות בתאוריה של האבולוציה: גם אם לזן מסוים של חיות יש עדיפות על מתחריו באותה מערכת אקולוגית, הוא לא יצליח לשרוד ללא דחף להתרבות.

משום כך, מה שניטשה מציע כדי למנוע את ההידרדרות לעבר "האדם האחרון", הוא המושג של האדם העליון. האדם הופך, לאחר מות האלוהים, להיות ה"אלוה" של עצמו. האדם - ולא כל אדם יכול לעשות זאת, לדעת ניטשה, אלא רק אנשים מיוחדים מאוד, מסוגם של אלו שיצרו דתות או זרמים דתיים חדשים - צריך למצוא בעצמו את הכוחות החזקים והמובחרים, להשליט אותם, מתוך מאמץ הרואי של התגברות עצמית, על כל הכוחות האחרים ולדכא אותם. לאחר מכן עליו לצאת אל העולם הבין-אישי ולפעול בדיוק באותה הדרך, כלומר "ללכת עד הסוף" עם הכוחות המתפרצים שלו. במסגרת זו, המאבקים באנשים אחרים, דיכוי, שעבוד והשמדה של חלשים יותר

33 לשם השוואה, ראו התורה "לשמש שם אהל בהם" (ליקוטי מוהר"ן, קמא, מט), ששם מציג רבי נחמן את כוחות הנפש כמצויים בתוך "חלל פנוי" פרטי שמפנה ה"אני" האמיתי.

34 לסקירה ערכנית פחות או יותר ראו: O. Leyser, 'Regulation of shoot branching by auxin', *Trends in Plant Science*, 8, 11 (2003), pp. 541-545. תודתי לפרופ' דני כהן מהמחלקה לאבולוציה, סיסטמטיקה ואקולוגיה של האוניברסיטה העברית על הדימוי הזה.

35 מעבר לטוב ולרוע, פסקה 19.

- הם חיוביים. הצו הניטשיאני אפוא אינו מוסרי: הוא במהותו אדיש לגמרי כלפי המוסר המקובל. אצל ניטשה עצמו נתפס המוסר האנושי האלמנטרי, כגון הימנעות מרצח וגזל או עזרה לחלשים, כהמצאה שלילית, כ"מוסר עבדים" שמעכב את ההתפתחות החופשית והפראית של האנשים הגדולים והנאצלים.³⁶

אצל ניטשה נתפס המוסר האנושי האלמנטרי, כגון הימנעות מרצח וגזל או עזרה לחלשים, כהמצאה שלילית, כ"מוסר עבדים" שמעכב את ההתפתחות החופשית והפראית של האנשים הגדולים והנאצלים

מן התאוריה לפרקטיקה: האישיות הטרגית והמנהיג הכריזמטי

הדיון שהצגנו עד כה מביא אותנו לאחת השאלות המרכזיות המאפיינות את החשיבה הרומנטית לדורותיה בכלל, ואת החשיבה של ההוגים שבהם אנו דנים בפרט: היחס לאישיות הטרגית.

מהי האישיות הטרגית? כולנו מכירים את המונח "טרגדיה" המשמש בשפת היום-יום לתיאור מאורע נורא, אירוע גורם סבל וכדומה. אבל הטרגדיה היוונית, שממנה נגזר מונח זה בשפה המדוברת, איננה מתארת "סתם" אסונות. הגיבור הטרגי הוא אכן אדם שקורים לו דברים רעים, אבל אין הכוונה למין איוב, לאדם שמכים אותו אסונות מקריים. הגיבור הטרגי מביא את האסון על עצמו, בסרבו לשמוע לקול ההיגיון, לעצות טובות ואפילו לקול האלים. אנטיגונה קוברת את אחיה בניגוד לצו השליט - אף על פי שאחותה מזהירה אותה שזה ייגמר בכי רע - מפני שהיא מחויבת בכבוד משפחתה ובשמירת כללי הטקס הדתי, ואכן היא משלמת על כך בחייה. מדיאה בוגדת במשפחתה כדי לסייע לאהובה יאסון, וכשהוא בוגד בה היא רוצחת את ילדיה כדי להיפרע ממנו. האדם הטרגי, גיבורה של הטרגדיה, הוא אדם גדול. אדם ש"הולך עד הסוף" עם האמת הפנימית שלו ואינו מתחשב לא בעצמו, לא במשפחתו, לא בשליטים ובחוקים ואפילו לא באלים - ומוכן לשלם על כך כל מחיר.

אין פלא אפוא שניטשה היה מעריץ גדול של הטרגדיה היוונית ושל האישיות הטרגית. הוא כתב עליה את ספרו הראשון, הולדת הטרגדיה מרוחה של המוסיקה, ספר שבו הוא מאשים ישירות את סוקרטס, ואת הרציונליות שהביא עמו, בשקיעת התרבות היוונית הקלאסית כפי שהיא משתקפת בטרגדיות. אם האידאל הוא אדם הרבק ככל מחיר בעקרונותיו האציליים, הטרגדיה היוונית מציגה אנשים אידאליים כאלו. וכמובן, אף על פי שרבי נחמן לא אמר זאת בפירושו, לדעתי גם הוא בעצם הטיף למשהו דומה.

36 ובלשונו של בריאן מגי (הפילוסופים הגדולים), אצל ניטשה "כל אדם גדול הוא חוק לעצמו". קריאה קצרה בספר חיי מוהר"ן מלמדת שגם רבי נחמן חשב באופן דומה. הוא בפירושו לא ראה את עצמו מחויב לדברים שהורה לחסידיו, החל בצו "להיות בשמחה תמיד" שאותו לא קיים כלל למראית עין (ראו חיי מוהר"ן, אות רלה), המשך בדרישתו ברופאים אף שהטיף לחסידיו שלא להזדקק להם בשום מצב, וכלה בעניין פעוט כגון עישון - הוא עצמו עישן מקטרת, אך מתלמידיו ביקש שיתנזרו מן התחביב הזה. בסוף ימיו, לאחר שנחשף לרמתם האינטלקטואלית של משכילי אומן, "אמר לנו [לתלמידיו, ובראשם רבי נתן]: אתם אנשים קטנים במעלה מאד, ואין לי עם מי לדבר" (חיי הר"ן, רד).

פעם אחת היה בעל תפלה, שהיה עוסק תמיד בתפלות ושירות ותשבחות להשם יתברך, והיה יושב חוץ לישוב, והיה רגיל לכנס לישוב, והיה נכנס אצל איזה אדם... והיה מדבר על לבו מהתכלית של כל העולם, היות שבאמת אין שום תכלית כי אם לעסק בעבודת השם כל ימי חייו ולכלות ימיו בתפלה להשם יתברך ושירות ותשבחות וכו', והיה מרבה לדבר עמו דברי התעוררות כאלו, עד שנכנסו דבריו באזניו, עד שנתרצה אותו האדם להתחבר עמו. ותכף כשנתרצה עמו, היה לוקחו ומוליכו למקומו שהיה לו חוץ לישוב, כי אותו הבעל תפלה הנ"ל בחר לו מקום חוץ לישוב כנ"ל, ובאותו המקום היה שם נהר לפניו, גם היה שם אילנות ופרות, והיו אוכלים מן הפרות, ועל בגדים לא היה מקפיד כלל... והם היו עוסקים שם רק בתפלות ושירות ותשבחות להשם יתברך וודויים ותעניתים וסגופים ותשובה וכיוצא בזה...³⁷

נכון אתם אנשים כשרים, אך לא לזאת הייתה כוונתי. רציתי שתהיו כחיות הנהמות ביער לילות שלמים.³⁸

רבי נחמן מציע לאדם לזרוק הכול, לפרוש מן היישוב ליער או לחיות בתוך היישוב תוך התעלמות מהסובב אותו; לחיות את החיים הפנימיים שלו מול הקדוש ברוך הוא ומולו בלבד, ולא משנה מה המחיר שהוא יידרש לשלם. רבי נחמן, כפי שהזכיר לנו ברוך כהנא, לא נרתע מלזנוח את משפחתו ללא פרוטה וללא מקור פרנסה כדי לעשות את המסע שנראה לו חשוב להתפתחותו הרוחנית, ובמובן זה הוא בלי ספק אביו הרוחני האמיתי של רבי ישראל אודסר שהניח לבנו לגווע ברעב כדי שיוכל להמשיך ללא הפרעה במה שנראה בעיניו עבודת השם. העמדת האישיות הטרגית כמופת היא מסקנה אשר עולה באופן די טבעי מתוך כל תאוריה המעמידה את ההמון כאויב ההתפתחות האנושית האמיתית ומעלה על נס את הפרט הנאבק בעצמו ובסביבה. אבל יש עוד סוג אדם שהמשנה הרומנטית בכלל, ומשנתו של ניטשה בפרט, האירו את דמותו בקסם מיוחד, וזהו המנהיג הרומנטי.

מהי האישיות הרצויה של פוליטיקאי ושל מנהיג פוליטי? אם נחשוב על כך מנקודת המבט הקלסית, הפוליטיקה אמורה להיות המרחב הציבורי שבו מועלים נימוקים רציונליים בפני הציבור ונמסרים להכרעת הרוב. האישיות המתאימה לתפקיד הזה נמצאת במרחב שבין עורך דין לאיש פרסומת, ושם באמת נמצא את רוב השחקנים במערכת הפוליטית. אין הכרח שהנציג שלי לכנסת יאמין בלהט באידיאלים או בעקרונות שהוא מטיף להם. מנגנון הביקורת המפקח עליו - הצורך שלו בפתק ההצבעה שלי כל ארבע שנים - מבטיח שהוא ימשיך לייצג אותי גם אם המטרה היחידה בחייו היא הנסיעה ברכב שרד.

כמובן, אין זו דמות המנהיג הרומנטי. אם נשאל אנשים המבכים את חוסר המנהיגות מי היא הדמות שהם מתגעגעים אליה, יעלו שמות כגון בן-גוריון, צ'צ'יל, פרנקלין רוזוולט, דה-גול - אנשים שהיה להם כוח רטורי, כריזמה, או איזושהי יכולת פלאית לבטא את עולם הערכים, המאוויים והחלומות של האומה שהם עמדו בראשה. המנהיג הרומנטי הוא סוג של אמן, כמו צייר או משורר, אבל אמנותו היא השלטון; הוא מסוגל

37 מעשה מבעל תפילה (מתוך סיפורי מעשיות של ר' נחמן).

38 שיח שרפי קודש, ירושלים תשל"ח.

להביא לידי ביטוי את נשמת האומה, לקלוע לאותן תכונות שהופכות את הקולקטיב הלאומי למה שהוא. האנשים הקטנים, לפי סוג החשיבה הזו, הולכים אחרי המנהיג באופן הדומה קצת לאופן שבו הרבורים או הנמלים משרתות את מלכתן - הסמל והמהות של הייעוד הקולקטיבי שלהן.

כאן ראוי לזכור שלמטבע יש, כרגיל, שני צדדים. אם במנהיגות רומנטית עסקינן, המשטרים הפשיסטיים של אירופה בתחילת המאה העשרים - בגרמניה, באיטליה, בספרד - הם דוגמאות טובות. מוסוליני ופרנקו יכולים אולי להיחשב לקרייריסטים שניסו להתחזות לבעלי כריזמה ולמחיי רוח האומה, אבל היטלר הוא ללא ספק הדבר האמיתי. אמן במקצועו, חובב אדריכלות ומוסיקה ברמה טובה למדי, ואדם שהיה מוכן לדבוק במה שנראה בעיניו - ובעיני חסידי הרבים - כמהותו העמוקה של העם הגרמני. קורות חייו של האיש, עד ימיו האחרונים, מגלמים דמות של מנהיג כריזמטי - מיליונים נלחמו למענו עד הסוף ממש - ואדם טרגי. גם אם ניטשה היה מעקם את חוטמו האנך אילו ראה את הנאצים, אין ספק שהם הוכיחו, כמו שכתב אלזן בלוס, שיש דברים גרועים יותר מן האדם האחרון. ההיסטוריה הפשיסטית של אירופה גרמה, לפחות זמנית, לפן האי-שוויוני של תאוריות פוליטיות להפוך ללא-פופולרי, מה שמביא אותנו למצבנו הנוכחי.

ניטשה נודד שמאלה, ו"רבנו" הופך לגורו

תורותיהם של ניטשה ושל רבי נחמן הן תובעניות, אנטי-שוויוניות ואנטי-דמוקרטיות. שניהם מסכימים כי יש רמת נכות מטפיסטית כלשהי שאליה יש להגיע - אצל רבי נחמן זוהי האמת האלוהית שמחוץ לחלל הפנוי, אצל ניטשה אלו הערכים העליונים שהאדם העליון יכול לחצוב מעצמו - וכי העבודה הזאת יכולה להיעשות רק על ידי קבוצה מצומצמת מאוד של אנשים, הצדיקים העליונים. יתר על כן, ברור להם כי ההעפלה לאותן דרגות עליונות של רוחניות דורשת מן המעטים המסוגלים לה עבודה קשה, נוראה, מחרידה, של התגברות עצמית הכרוכה באכזריות כלפי פנים וכלפי חוץ. מי שמעוניין, בזמננו, למכור תורות כאלו לציבור הרחב - מעשה שהיה מצמרר את הוגיהן, יש להודות - חייב, קודם כול, להשמיט או לעדן את שני האלמנטים האלו מתוכן.

אך מה נשאר מן הרעיונות של ניטשה אם מעקרים מהם את הקדימות שהוא נותן לאדם העליון, את הא-מוסריות ואת אהבת הקונפליקטים והמלחמות? מה נשאר מתורת ברסלב כאשר מוציאים ממנה את ההתגברות העצמית, את המאבקים האדירים שניהל רבי נחמן נגד עצמו ונגד תאוותיו, מנעוריו ועד מותו, כפי שתואר רבי נתן בספריו?

הדרך שהציע ניטשה אל האדם העליון, דרך הכוללת מאבק מתמיד, התגברות עצמית אדירה, נכונות "ללכת עד הסוף" והחצנה של רצון לשלטון, תאוות מלחמה ואף סדיום כלפי הזולת, דרך זו יצאה מן האופנה. מה שנשאר הוא בעיקר הפן השלילי: ביקורת האדם האחרון. בצורתה זו³⁹ אומצה הביקורת הניטשיאנית על ידי חוגים בשמאל המזהים את האדם האחרון הנתעב של ניטשה עם הבורגני יציר הקפיטליזם. ששון המלחמה ואהבת המאבק של ניטשה מתועלים עכשיו אל מלחמת המעמדות נגד

39 בלוס מציג את התופעה במסתו 'כיצד הפך השמאל לניטשיאני' בתוך דלדולה של הרוח באמריקה (לעיל, הערה 4).

הבורגנים, ואותם צדדים באדם שהזינו את הפשיזם האירופי נתגלו גם בצדו השני של המתרס.

אחד מאדריכלי המהפכה הקומוניסטית, פבל אקסלרוד, הסביר עוד בתחילת המאה העשרים כי יש להתנגד למהפכה חברתית שתושג בדרכי שלום, שכן זו תהיה "משעממת להחריד".⁴⁰ ישעיה ברלין תיאר את אחד מעמיתיו באוניברסיטת אוקספורד בשנות העשרים: "הוא היה נאצי שמאלני. הוא היה אנטי קפיטליסט, שנא את השרות הציבורי, את המכוברות, את הערכים המקובלים, מהסוג הישר והמהוגן והמשמים. הוא רצה צעירים ששרים שירים, סטודנטים משלבים ידיים, מצעדי לפידים..."⁴¹ לא מדובר עוד בפעילות אקטיבית למען מרחץ דמים מטהר, אין עוסקים עוד באלומות בפועל ממש, אלא מטפחים בוז כלפי האזרחים ההגונים וכלפי האזרחות השוויונית בדמוקרטיה הליברלית.

כד בכד, גם תורתו של רבי נחמן עברה ריכוך רציני. יכול להיות שישנו גרעין קשה של ברסלבים שמבחינתם הדרישה לפרוש מן היישוב ולהיות כחיות הנהמות ביער היא עניין העומד על הפרק, אבל הפופולריזציה של תורות ברסלב מכוונת לציבור שקשה לו לוותר על רמת החיים שלו. גם אם מטרתם של אנשים כגון נעה ירון היא להיות כמו הבעל תפילה שמשך אנשים אליו ליער, הסיכוי שהם יצליחו לערב בכך חלק ניכר מהאוכלוסייה - קלוש. בפועל מדובר בפעילות בשתי רמות: ברמה המורכבת מוכרים את האנטי-רציונליות של רבי נחמן, לציבור קונים מגוון - מפראי אדם המחפשים היתר להשתולל ועד אינטלקטואלים מיואשים ששברו את הכלים ומנסים לבסס את חייהם הדתיים על כל מיני תוכנות פוסט-מודרניות. ברמה הפשטנית יותר אפשר למכור את רבי נחמן בתור עוד סוג של רוחניות להמונים, כפי שעושים עשרות אלפי גורואים למיניהם בעולם כולו, והלקוחות הם עקרות בית טרודות שמפנות בסדר יומן מקום לשעתיים של התרוממות רוח בין המספרה למכון הכושר. באופן הזה מדובר בעצם ברומנטיקה רגילה, פחות או יותר, מן הסוג שאינו ייחודי לתורתו של רבי נחמן דווקא.

שאלה מעניינת היא אם יש רע בכל המהלכים הללו. אולי רבי נחמן, אילו יצא

מקברו, היה מזדעזע מאלו שהפכו את תורתו להטפה מתמדת לאושר המלווה בחיוך זומבי נצחי ובגינוני אחווה השאובים מתרבות הכלא. ניטשה בוודאי מתהפך בקברו למראה מהפכני סלון שהקביעות האקדמית מגנה עליהם מפני הצורך לשלם מחיר כלשהו. אלאן בלום, שסלד מסוג זה של בריות, המשיל אותם ל"אדם הקושר אריה-קרקס זקן וחסר שיניים ליד ביתו כדי לחוות את ריגושי הג'ונגל", אבל גם אם הוא צודק, מהי בעצם הבעיה העקרונית? המותג "ברסלב" אינו מוגן על ידי חוק זכויות היוצרים,

**"איש היער", הרוחני,
המיסטיקאי האמיתי,
בז לזעיר בורגני שבא
לשיעורים שלו, אבל בכל
זאת מוכן להשקיע בו מתוך
תקווה לשנות אותו, או
אולי מפני שפרנסתו תלויה
בשיעורים הללו**

וכל מי שמעמיד עצמו כמורה רוחני יכול לעשות בו כרצונו. האם אפשר למתוח עליו ביקורת, אם בסופו של יום הוא מועיל לבריאותם הנפשית של הבריות?

40 רוברט קונקוסט, הרהורים על מאה רבת מכאוב, תל אביב תשס"ה, עמ' 26.

41 מייקל איגנטייף, ישעיה ברלין: ביוגרפיה, תל אביב תשנ"ט, עמ' 54.

לפעמים עולה החשש שמדובר כאן בהטעיה כפולה. "איש היער", הרוחני, המיסטיקאי האמיתי, בז לזעיר בורגני שבא לשיעורים שלו, אבל בכל זאת מוכן להשקיע בו מתוך תקווה לשנות אותו, או אולי מפני שפרנסתו תלויה בשיעורים הללו. האדם העובר, הטרוד, הארצי, מרגיש צורך בקצת רוחניות בחיים, ומוכן להקצות לכך זמן כלשהו במשך השבוע, וכך הוא הופך את הרוחניות למוצר מדף בקניון הגדול של החיים. שני הצדדים היו נעלבים מאוד אילו ראו את עצמם זה במשקפיו של זה, ומצב כזה עלול להביא לתוצאות עגומות בעתיד.

ביקורת המודרניות ואנטי-רציונליות בדורנו

מה נותר לנו מן המסע המפותל הזה בעקבותיהם של שני הוגי דעות כה שונים, אך כה דומים? האם אנקדוטה היסטורית בלבד יש כאן, דוגמה מעניינת של תאוריות דומות המתפתחות בנסיבות חברתיות שונות? לדעתי, יש בכל העניין מסר חשוב הנוגע לאנשים מודרניים בכלל, ולציבור הדתי-לאומי או האורתודוקסי-מודרני בפרט.

מימי צמיחת הנאו-אורתודוקסיה בפרנקפורט, דרך עליית חלוצי ה'מזרחי' לארץ ועד לדורנו, הדוגמה המרכזית של הציבור הדתי-לאומי⁴² היא שהשילוב בין המודרנה לתורה אכן אפשרי. נתאמץ קצת יותר, נשקיע בקביעת עתים לתורה על חשבון הנאות העולם הזה, ניקח אתנו במזווה אוכל כשר בנסיעות לחו"ל – ובסופו של דבר נעמיד חברה שיש בה שילוב של שני העולמות, אנשים שרבי נחמן לא העלה בדעתו את אפשרות קיומם:⁴³ רופא דתי, מדען דתי, פקיד ציבור דתי וכן הלאה. הכול ישתלב. חייבים להודות שהרבה נעשה בתחום – אני עוד זוכר איך בתור תיכונסט צעיר שבא לשיבת הסדר אמרו לי על מישהו שהוא "גם רב וגם מפקד טנק" – בזמנו זה היה דבר שעשה רושם גדול. היום יש רבנים שהם מג"דים ומח"טים, כמו לא מעט בעלי השכלה תורנית נכבדה שאוחזים במגוון רחב של תפקידים בעלי השפעה.

אבל רבי נחמן מזהיר אותנו ממה שהרוגאצ'ובר כינה "הרכבה שכנית", תערובת, ולא "הרכבה מזגית". לא השגנו, ולדעתו גם לא נשיג, סינתזה. אדרבה: עקרונות המודרניות סותרים את עצם הווייתו של האדם כיצור רוחני. את צירוף המילים "אורתודוקסי-מודרני" יש לקרוא כמו "רב נמלים" – לא סינתזה יש כאן, אלא אדם שמודרניותו נוגסת באורתודוקסיותו. גם מן הבחינה הדטרמיניסטית-מדעית, גם מצד מבנה החברה הדמוקרטית-שוויוני, גם מצד אורח החיים, הקפיטליזם – כל הבחינות הללו, כולן יחד וכל אחת לחוד, הן פרות הרציונליזם מחד גיסא ואויבות הרוחניות והדת מאידך גיסא. האווירה הרוחנית הזאת, טוענים רבי נחמן וניטשה, תחלחל ותשמיד את הרחף הטרנסצנדנטי של האדם. גם אם אפשר להציג הצלחות פה ושם, סופנו לאמץ השקפת עולם דטרמיניסטית, כזו הרואה באדם מכונה גרידא, אוסף של אטומים ומולקולות

42 בשורות האלו המושג "דתי-לאומי" משמש בצורה הרווחת היום בארץ, היינו ככינוי לציבור המשלב פתיחות למודרנה עם קיום מצוות במובן האורתודוקסי שלו. העניין ה"לאומי" אינו קשור בהכרח להגדרה הזאת. "אורתודוקסיה מודרנית" הוא מטבע לשון מתאים יותר, אבל מכיוון שהוא מוזהה במקצת עם תת-קבוצה בעלת מאפיינים אמריקניים, אני מעדיף להשתמש בכינוי "דתי-לאומי".

43 אפילו מאה שנה אחרי רבי נחמן התלהב רבי מאיר ברלין כאשר הגיע מרוסיה לגרמניה ופגש בברלין "יהודים בעלי תואר פרופיסור, יועץ סתרים ועוד תארי פאר כאלה, שברוסיה אי אפשר היה לראותם כלל כיהודים שיש להם שייכות ליהדות, וכאן, בברלין, ראו את הפרופיסור ברלינר או את יועץ הסתרים בארט בא לבית הכנסת והכל ידעו שאין הם מחסירים תפילת מנחה" (מוללוזין עד ירושלים, תל אביב תשל"א, חלק ב, עמ' 374).

הנעים לפי תבנית מסוימת, ולכפור ברצון החופשי, בצו המוסרי ובכלל בעצם מושג ה"אני". בלשונו של הביולוג והמטריאליסט הגרמני קרל פוגט, "המוח מפריש מחשבות כשם שהכליות מפרישות שתן". זוהי ההשקפה שאנו חייבים להגיע אליה אם נאמץ את השימוש בתבונה מבית מדרשו של סוקרטס כך סבר רבי נחמן, כה אמר זרתוסטרא.

כאן מתעורר הרציונלי שבנו ומתחיל למתוח ביקורת. חייבים להודות כי מה שמציעות לנו הגישות האנטי-רציונליות האלו בסופו של יום הוא לא פחות מטירוף הדעת ואובדן צלם אנוש. ההתנערות מן הרציונליות, המרד נגד התבונה, סופם להביא לידי חברה של בורים ונבערים, חברה שתונהג בעל כורחה בידי דמוגוגים פוליטיים ומשיחים מטעם עצמם שאת טיבם לא יוכל איש לשפוט. זה כבר קרה במדינות שאימצו את הדוקטרינות הפוליטיות השערורייתיות שהציע ניטשה, וזה היה קורה לברסלבים אילו קיבלו שליטה במנגנוני הכוח הפוליטיים. ברגע שסילקת את התבונה כבסיס לפעילות האנושית וכבסיס לתקשורת בין אנשים, אינן מנוס מהידרדרות אישית וציבורית; גם אם יש למישהו סימפטיה בסיסית כלפי מגודלי השיער המקפצים להם בעליצות ברחובות ומוכרים קונטרסים, אף אחד לא באמת רוצה לראות אותם כמקבלי החלטות שיש להן חשיבות מכרעת לחייו.

זהו משבר הרוחניות של האדם המודרני. רובנו, דתיים כחילוניים, פותרים אותו במפורש או במובלע בעזרת "פתרונות מקף", בעזרת דואליזם כלשהו: גוף-נפש, דתי-לאומי, אורתודוקסי-מודרני וכדומה, פתרונות המציעים חלוקה בסיסית של העולם לעולם פנימי שבו אנו מחפשים רוחניות ולעולם חיצוני שבו שולטת התבונה. רבי נחמן וניטשה טענו בנחישות שזה לא ייתכן, שאנו צריכים לבחור בין הנביכות של האדם האחרון ובין החיות הנוהמות ביער, ושפתרונות המקף הם רק הסחת דעת המונעת מאתנו להבחין בהידרדרות. מה לעשות?

אילו היה לי פתרון למשבר הזה הייתי כמובן מזדרז לחלוק אותו עם כל באי עולם. כמו הרב מן הבריחה הידועה, גם אני חש בחריפות כי כל הצדדים צודקים. נרמה לי שאת דרך הפעולה האופטימלית הציע בהקשר אחר הנרי קיסינג'ר, שאמר פעם כי יש משברים שצריך לנהל אותם במקום לנסות לפתור אותם. לפעמים עדיף להישאר ב"צריך עיון" במקום לנסות ולמצוא פתרון בכל מחיר.⁴⁴ הרבה בעיות היסטוריות גדולות שצצו בעבר ונראה היה שיש להן רק פתרון רדיקלי התפוגגו אט-אט בגלל שינויים טכנולוגיים, תגליות חדשות, חשיבה "מחוץ לקופסה" של מישהו מקורי וכן הלאה. כשהתרופה עלולה להיות גרועה מן המחלה אני מעדיף להחזיק באידאולוגיית המקף הפרטית שלי ולקוות שהזמן יעשה את שלו, ולא עלינו המלאכה לגמור. בינתיים עלינו להשלים, כנראה, עם חברה סובבת שיהיו בה טיפוסים אנושיים השייכים לשני הקצוות - התבוני והרוחני - ולנסות להפיק מן הסיטואציה הזאת את המיטב. חייבים להודות שאנו פוסעים על גשר אינטלקטואלי צר מאוד, שיותר משהוא ניצב על תמוכות איתנות הוא שואב את יציבותו מעומקם של התהומות שמשני צדיו. העיקר - כפי שלמדנו - לא לפחד כלל.

44 תופעה מוזרה שנתקלתי בה אצל כמה מבעלי המחשבה התורנית בדורנו, היא הצגת ניתוח הוגן, כן וישר של המציאות - הפוליטית, הרוחנית - ובשלב כלשהו מתבצעת פתאום "קפיצה" מפתיעה אל מסקנות קיצוניות ביותר שהן ממש נגד השכל הישר. נראה לי ששורש הבעיה הוא המחויבות שהם חשים להציג פתרון, יהא אשר יהא, ובלבד שלא להישאר בקושיה.